

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Rejtélyes *hisz* igénk eredetéről

Ezen igénk az általam (HONTI 1985) instabil tövűnek nevezettek közé tartozik, és igencsak rejtélyesnek tűnik eredetét illetően. Alaktanát tekintve igen régi elemnek látszik, etimológiai magyarázatait kutatva hang- és jelentéstani problémákkal szembesülünk.

A *hisz* igét LEWY (1933) egy 'kemény, szilárd' jelentésű finnugor alapnyelvi lexémából vezette le. Egyetlen olyan ősi szót ismerek, amely hangtanát és jelentését tekintve megfelelhet LEWY feltevésének: FU **kämä* 'hart, fest', amelynek – LEWY nyomán – származékai lehetnek a mord. *keme*, *kemä* 'hart, fest' és a m. *hisz* lexémák. E finnugor alapnyelvi szó képviselői még a finn *kämä* 'unbiagsamer Zustand', votj. кем 'сила, мочь', zürj. kom 'Zeit', m. *kemény*. Az uráli szótár (UEW.) részben más tagokat sorolt fel e szócsalád tagjaiként, eszerint a FU, ?U **kämä* 'hart, fest' rekonstrukcióját folytatói: ?finn *kämä* 'unbiagsamer Zustand', *kämeä* 'dick, stark, kräftig', mord. E *keme*, M *kemä* 'hart, fest', m. *kemény*, ?sam. szelk. *qoom* 'hart, zäh', kam. *komdä* 'härten' – tehát nem sorolta ebbe a szócsaládba az imént említett permi nyelvi adatokat; én ezt VERŠININ (2005: 131) magyarázata alapján tettem meg. Az UEW. (1: 137) a finn szó idetartozását szűk elterjedtsége miatt tekinti bizonytalannak, a szamojéd szavakét pedig veláris hangrendjük miatt. A finn szó etimológiai relevanciáját gyengíteni szándékozó UEW.-beli minősítést nem tekinthetem hűbavágónak, jónéhány olyan etimológiai szócsaládot ismerünk ugyanis, amelyek egy-egy tagja viszonylag gyenge adatoltságúnak tekinthető, ennek ellenére biztos egyeztetési tagnak minősül; ilyen egyebek közt az U **joki* 'Fluß' magyar tagja, a *†jó*, amely egyebek közt következő folyóneveinkben él: *Berettyó*, *Hejő*, *Sajó* (UEW. 1: 99). Az UEW. a szamojéd szóknak e családba való tartozását veláris hangrendjük miatt tartja kérdésesnek, én pedig elutasítandónak, ezért szerintem a helyes alapnyelvi rekonstrukcióm: FU **kämä* 'hart, fest'.

Nagyon meglepő, hogy a *hisz* és a *kemény* ugyanazon alapnyelvi lexéma képviselője jelentős hang- és jelentéstani különbségük ellenére, amire az ezen etimológiával foglalkozó kutatók – úgy tűnik – nem figyeltek föl. Nagyon furcsának, fantasztikusnak tűnik ez a kettősség, de tudnivaló, hogy az ősmagyar sem volt homogén idióma, így nagyon is valószínű, hogy nyelvjárásaiban eltérő hangtörténeti változások és egyéb okok miatt többé-kevésbé különböző hangalakú lexémák jöttek létre egy és ugyanazon előzményből (ehhez vö. BENKŐ 1957: 61–70, HONTI 2017: 178, 2018: 30).

Ismereteim szerint LEWY volt az első – l. fentebb –, aki a magyar ige etimológiai magyarázatával kísérletezett (egy nyúlfarknyi írásában): „Die etymologie von mord. *kémems* 'glauben, vertrauen' liegt so nahe, dass es scheint, dass sie bis jetzt übersehen worden ist. *kémems* gehört nämlich zu dem worte, das als nr. 210 im Glossar von PAASONENS vortrefflicher Mordwinischer chrestomathie ihm unmittelbar vorangeht: *kéme* 'hart, fest'. Der an und für sich wohl begreifliche bedeutungswandel findet aber auch seine genaue entsprechung auf geographisch nahem sprachgebiet: lit. *drútas* 'stark, dick, kräftig' gehört zu preuss. *druwis* 'galube', *drúwūt* 'galuben' ... vgl. weiter noch got. *trauan*, d. *trauen*...” (LEWY 1933: 164).

Másodikként RÉDEI próbálkozott a *hisz* eredetének kiderítésével, aminek során egyrészt elvetette LEWY ötletét, másrészt azzal szinte azonos megoldást javasolt: a) „A mord. E *keme*, M *kemə* szóval való összefüggés alapján a magyarban **kiv*-, **ki*-, **kisz*-tőalternánsok volnának várhatók, vagyis a ma. *hisz* hangtanilag nem illik a mordvin szóhoz” (RÉDEI 2001: 501); b) „Véleményem szerint a ma. *hisz*-ben két szó esett egybe: FU **kem3*- [‘?’ , nincs az UEW.-ben!; H. L.] és FU **esk3*-¹. Ezek folytatója a korai ősmagyarban **kiw3* (→ **kiv*-, **ki*-, **kisz*-) és **iw3*- (→ **iv*-, **i*-, **isz*-) lehetett. Az azonos jelentésű **kiw3*- és **iw3*- tő keveredett egymással, kettőjük kontaminációja útján jöhetett létre a **χiw3*- tő. A *χ* behatolását a többé elősegíthette a két hang fonetikai-fonológiai rokonsága: *k* = veláris zöngétlen zárhang, *χ* = veláris zöngétlen spiráns. [Bekezdés] Facit: 1) a ma. *hisz*-ben két finnugor szó eshetett egybe; 2) mind a két szó jelentése ’glauben’, tehát jelentéstani nehézség nem áll fenn; 3) a *hiv*- tő az eredeti **kiv*- és **iv*- tőalakok keveredése útján jöhetett létre. A kontaminációt elősegíthette az ősmagyarban létrejött új (és ezért feltehetőleg affektív töltésű) *χ* + palatális magánhangzós szekvencia hatása is” (RÉDEI 2001: 503). Noha RÉDEI az általa rekonstruált „FU **kem3*-” szónál nem közölt jelentést és etimológiai szócsaládot, szerintem csak a **kämä* ’hart, fest’ (UEW. 1: 137) jöhet szóba az uráli szótár anyagában, persze figyelmen kívül hagyva a két rekonstrukció magánhangzói közti különbséget. Bár az idézett szöveg szerint RÉDEI kizárja, hogy a *hisz* összefügghetne a mord. E *keme*-, M *kemə*- ’glauben, vertrauen’ szóval a hangtani (konszonantizmusbeli) különbségek miatt, mindazonáltal összekapcsolta az általa rekonstruált FU **kem3*- lexémával, tehát mégis eltekintett a hangtani problémától, javaslata így LEWY magyarázatával igencsak rokon. Ezért a hangtani ellenérvet illetően zavarban vagyok, mert nem tudom, végülis mit akart RÉDEI közölni ezen a téren, hiszen ő is „FU **kVmV*-” szóval operált kiindulópontként. RÉDEI (2001: 501) jelentéstani szempontból is elvetette LEWY magyarázatát, az általa idézett indogermán szemantikai párhuzamot ugyanis csak alkalminak, kivételesnek minősítette. A jelentéstani ellenérvet nagyon gyengének érzem, hiszen LEWY szemantikai párhuzamai meggyőzők, hitelesek.

Legújabbban VERŠININ (2005: 131) adott elő részben hasonló értelmű ötletet, amely szerint a mord. M *кемамс* ’(по)верить’, *кемевкс* ’вера’, E *кемемс* ’верить, надеяться, доверять’, M *кемана* ’выносливый, крепкий’ szavak rokonságban vannak az UEW.-beli **kämä* ’hart, fest’ folytatóival, továbbá lehetséges megfelelőként hivatkozik még a votj. *кем* ’сила, мочь’, a zürj. *зымгун* ’крепыш’ és a vepsze *kambak* ’сильный, здоровый etc.’ szavakra.

A gyanúba kevert finnugor nyelvekbeli lexémákról a következő információkat találtam:

A vepsze szó eredetére vonatkozóan nem találtam tájékoztatást, de veláris hangrendje miatt törölni kell a szóba jöhető megfelelők közül.

MUNKÁCSI (1896: 143) votják szótára azt sejteti, hogy a *kämä(i)* ’mérték, mennyiség; Mass’ (= *кем*) tatár eredetű lenne, a WICHMANN–UOTILA (1942: 118b) pedig kérdőjellel csuvas jövevénynek tekinti, de CSÚCS (1990: 213) a zürjén etimológiai szótárra hivatkozva leszögezi, hogy ez permi kori elem: **kōm* > votj. *кем* ’мера, пора’ ~ zürj. *ком* ’момент, время’ (így ĚSK.¹ 131b–132a, ĚSK.² 131b–132a). A votják szó jelentése részletesebben van megadva egy modern szótárban: *кем* ’мера; Mass; akkurat, genau; genau nach Mass’ (WICHMANN et al. 1987: 97b), vö. még zürj. *ком* ’Zeit’ (WICHMANN–UOTILA

¹ FU *esk3*- ’glauben’ > votj. S *osk*-, zürj. S *eski*-, osztj. V *öjəl*-, vog. AK *äyt*- (UEW. 1: 76).

118b), *ком 'удобный случай, момент': вор ни к. он велал 'не разберешь (так шумно)'* (SORVAČĚVA 1961: 163b). Így persze mindkét permi nyelv szava szóba jöhet a *hisz* rokon-ságába tartozó elemként, miként a fent idézett mordvin lexémák is.

Az ĚSK.¹ és az ĚSK.² egyike sem tartalmaz *гымгун* hangalakú zürjén szót, ilyent csak egy szótárban találtam; de ez a lexéma kizárandó ebből a csoportból, mert nyilvánvalóan a *гым 'гром; изобразительное слово, выражающее сильный шум'* derivátuma, vö. *гымгун 'крепьш (о ребенке, человеке)'* (SORVAČĚVA 1961: 95b, 96a), amely tehát erős, makkegészséges személyt jelöl.

A LEWY (1933: 164) által idézett jelentéstani párhuzamok alapján és VERŠININ ötlete nyomán lehetségesnek vélem, hogy a *hisz* ige keménységet, szilárdságot, kitartást kifejező szóból ered.

RÉDEINEK a *hisz* eredetére vonatkozó, az UEW. kiadása utáni etimológiai kísérlete (2001: 503) hihető ugyan, nem szólt azonban a *higgy* alak ggy-jéről, márpedig ez megkerülhetetlenül fontos! Az is fontos természetesen, hogy – a többi instabil tövű igéhez hasonlóan – a *gy* elem kizárólag a felszólító módban fordul elő, bár ebben az egyetlen instabil tövű igében csak hosszú mássalhangzóként. RÉDEI igyekezett azt is megvilágítani, mit keres az igében a protetikussá *h*: „Véleményem szerint a ma. *hisz*-ben két szó esett egybe: FU **kem3*- és FU **esk3*-. Ezek folytatója a korai ősmagyarban **kiw3* (→ **kiv*-, **ki*-, **kisz*-) és **iw3*- (→ **iv*-, **i*-, **isz*-) lehetett. Az azonos jelentésű **kiw3*- és **iw3*- tő keveredett egymással, kettőjük kontaminációja útján jöhetett létre a **χiw3*- tő. A *χ* behatolását a töbe elősegíthette a két hang fonetikai-fonológiai rokonsága: *k* = veláris zöngétlen zárhang, *χ* = veláris zöngétlen spiráns” (RÉDEI 2001: 503). RÉDEI sajnálatos módon nem szólt arról, mi szükség lett volna a *χ* beiktatására, hiszen semmiféle zavart sem okozhatott volna, ha a **kiw3*- és az **iw3*- a *kiw3*-ben olvadt volna össze, következésképpen kétkedéssel tekintek rá...

A *ggy* elem miatt a *hisz* történeti előzménye nem értelmezhető úgy, mint a többi instabil tövű igéé. GELEJI KATONA (1645: 27) megjegyzése talán arra enged következtetni, hogy ezen igénk *d*-s töve korábban általánosabb lehetett: „Ki így [szoll... *hidni*, 's ki' *hinni*”, de a jegyzeteket készítő SIMONYI szerint ez hamis analógiaként keletkezett (uo., jegyzet). Okom van kételkedni SIMONYI megjegyzésének hitelében, mivel a *hisz* ige felszólító módjában hosszú *ggy* van, vö. *higgy*; csak arra gondolhatok, hogy a *d* igen régóta jelen lehetett ezen igénk tövében, vagyis régebben nem instabil tövű ige lehetett, majd a valóban instabil tövű igék analógiájára *vědni* ≥ *věnni* stb., *hidni* ≥ *hinni* változás következett be, és csak ezt követően vált az instabil igék családjának különleges tagjává.

Összegzésül le kell szögezmem, hogy *hisz* igénk etimológiai értékelésében két komoly negatívum van: nincsen megnyugtató magyarázat sem a szókezdő *h*- mibenlétére, sem az imperatívusi *-ggy(-)*s tő eredetére...

Kulcsszók: etimológia, morfológia, szemantika.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CSÚCS SÁNDOR 1990. *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen*. Bibliotheca Uralica 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.

ĚSK.¹ = LYTKIN – GULJAEV 1970.

ĚSK.² = LYTKIN – GULJAEV 1999.

GELEJI KATONA ISTVÁN 1645/1906. *Magyar Grammatikatska. A'vagy az igaz magyar írásban, és szöllásban kívántató néhány szükséges Observatiok*. Gyulafehérvár 1645. Újra kiadta: SIMONYI ZSIGMOND, Nyelvészeti Füzetek 30. Athenaeum, Budapest.

HONTI LÁSZLÓ 1985. Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 87: 49–87.

HONTI LÁSZLÓ 2017. *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

HONTI LÁSZLÓ 2018. Ősmagyar hangtörténeti talányok 2. U/FU/Ug *-t- > ősm. *-ð- ≥ *-z- > m. -d(-) ~ -z(-). *Magyar Nyelv* 114: 23–43. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.1.23>

LEWY, ERNST 1933. Zwei Worterklärungen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 21: 164.

LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] 1970. *Краткий этимологический словарь коми языка*. Наука, Москва. = ĚSK¹.

LYTKIN, V. I. – GULJAEV, E. S. [ЛЫТКИН, В. И. – ГУЛЯЕВ, Е. С.] 1999. *Краткий этимологический словарь коми языка. Переиздание с дополнением*. Коми книжное издательство, Сыктывкар. = ĚSK².

MUNKÁCSI BERNÁT 1896. *A votják nyelv szótára*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

RÉDEI KÁROLY 1973. В. И. Лыткин – Е. С. Гуляев: Краткий этимологический словарь коми языка. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 263–270.

RÉDEI KÁROLY Hrsz. 1988. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden = UEW 1.

RÉDEI KÁROLY 2001. Magyar *hisz* 'glauben'. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 501–504.

SORVAČĚVA, V. A. főszerk. [СОРВАЧЁВА, В. А. отв. ред.] 1961. *Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов*. Коми книжное издательство, Сыктывкар.

UEW. 1. = RÉDEI Hrsz. 1988.

VERŠININ, V. I. [ВЕРШИНИН, В. И.] 2005. *Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков*. Том II. (Кеветие – Мекснемс). ООО „String”, Joškar-Ola.

WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. 1942. *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

WICHMANN, YRJÖ – UOTILA, T. E. – KORHONEN, MIKKO 1987. *Wotjakischer Wortschatz*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

On the origin of *hisz* 'believe', a mysterious Hungarian verb

This verb is one of a set of Hungarian verbs with so-called unstable roots, of which there are seven: *tész* 'do', *lész* 'will be', *vész* 'take', *visz* 'carry', *észik* 'eat', *iszik* 'drink' (and *hisz* itself). *Hisz* is unique even within this group in that its imperative forms involve long *dd'* (spelt *ggy*) as opposed to the short *d'* (spelt *gy*) of the other six, cf. *higgy!* 'believe-IMP' ↔ *téggy!* 'do-IMP'. Its origin is believed by LEWY and RÉDEI to be found in a lexeme of the form **kämä* / **kems*. According to LEWY, its meaning might have been 'hard, solid'; this appears to be possible on the basis of semantic parallels. However, there are two serious problems with the etymology of the verb *hisz*: we have no convincing explanation for the initial *h-* and the source of the imperative root involving *-ggy(-)* is also unclear.

Keywords: etymology, morphology, semantics.

HONTI LÁSZLÓ
Károli Gáspár Református Egyetem